

Видільні чинники предикатів дії в українській мові (на матеріалі поезій Т. Г. Шевченка)

У статті на матеріалі поезій Т. Г. Шевченка виявлено й конкретизовано найзагальніші, системно значущі ознаки, які покладено в основу вирізнення предикатів дії.

Ключові слова: предикати дії, семантична модель актогенезу, динамічність, активність суб'єкта, каузативність, контрольованість.

В статье на материале поэзий Т. Г. Шевченко выявлены и конкретизированы наиболее общие, системно значимые признаки, которые положены в основу выделения предикатов действия.

Ключевые слова: предикаты действия, семантическая модель актогенеза, динамичность, активность субъекта, каузативность, контролируемость.

In the article it is detected and specified the most common, significant systemically features, underlying distinction of action's predicates, by material of Taras Shevchenko's poetry.

Key words: action's predicates, semantic model of actgenesis, dynamics, subject's activity, causativity, accountability.

На сьогодні в мовознавстві проблема розмежування предикатів не нова. Вона має різні інтерпретації. Проте майже всі дослідники, покликаючись на Аристотелеву класифікацію про три основні категорії, вичленовують дію як один із її основних класів [2, с. 85], хоча, за висловом Т. Б. Алісової, "у лінгвістичній літературі поки що немає загальноприйнятої семантичної класифікації предикатів, заснованої на точно визначеній кількості їхніх диференційних смислових компонентів" [1, с. 10]. У зв'язку з цим ставимо перед собою завдання виявити й конкретизувати найзагальніші, системно значущі ознаки, які можна було б покласти в основу вирізнення предикатів дії.

Основним морфологізованим засобом вираження предикатів дії є дієслово, оскільки саме дія всебічно відповідає семантиці вербатива, як частини мови на позначення динамічної ознаки. Дію можна витлумачувати як складний багаторівневий ієрархізований процес. Услід за Г. Г. Сильницьким, інтерпретуємо його у вигляді семантичної моделі актогенезу (процесу здійснення дії) [8]. Дію

розглянуто у двох основних аспектах: факторному й еволютивному. Підставою для виділення факторного актогенезу служать ті умови, які детермінують процес реалізації дії, а для еволютивного – ті, які визначають його часові етапи. Розгортання актогенетичного процесу описано в межах дихотомії потенційність / реалізованість дії – за факторного підходу і початок / кінець дії – за еволютивного. Обидва рівні мають ієрархічну організацію: при реалізації дії зафіксовано послідовне проходження всіх стадій актогенезу.

Для факторного рівня з його елементним складом характерні дві стадії: латентна, що об'єднує етапи підготовки до реалізації дії, й ефекторна – безпосередній процес здійснення її [8, с. 28–32]. На еволютивному рівні на основі часового критерію необхідно виокремлювати інхоативну (початок) і конклюдивну (кінець) стадії дії.

Подані як етапи актогенетичної моделі обов'язкові елементи здійснення дії можуть бути описані базовими дієсловами, що найвиразніше відображають процес виконання дії на певному етапі. Г. Г. Сильницький в окремий тип вичленює базові вербативи, які називають процес на певному етапі дії: латентна стадія – хотіти (формативний рівень), задумати (інтенціональний рівень), вирішити (настановний рівень); ефекторна стадія – готуватися (інструментальний рівень), намагатися (апробаційний рівень), зуміти (дефінітивний рівень) [8, с. 40].

У зв'язку з моделлю актогенезу першочергового розв'язання вимагає те, які вербативи є базовими для цієї моделі, тобто які дієслова найяскравіше відображають усі характеристики дії. Одні дослідники [6, с. 7] розмежовують типові й маргінальні дії, тоді як інші пропонують розглядати концепт "дія" як польову структуру з ядерними та периферійними елементами [4, с. 78]. Для опису актогенетичного процесу найпитомішими є типові (ядерні) вербативи, що мають усі характеристики дії та проходять усі стадії актогенезу. Як типове дієслово дії А. Вежбицька розглядає лексему "open" та пропонує таке тлумачення: 1) суб'єкт хотів відчинити об'єкт (наприклад, двері); 2) суб'єкт робив щось із об'єктом через цю причину; 3) об'єкт (двері) відчинився через цю причину [13, с. 243].

О. В. Падучева, розвиваючи думку А. Вежбицької [6, с. 70], підкреслює, що вирізнені типи трактувань стосуються будь-якого дієслова дії. Схема тлумачення типового вербатива, відповідно до схеми О. В. Падучевої, постає у вигляді таких елементів: 1) дієслово дії включає в себе компонент 'діяльність': суб'єкт робить щось; 2) необхідним компонентом є 'перехід / зміна' з елементом 'став', що виражає обов'язкову для дії ідею переходу об'єкта в новий

стан; 3) у типовій дії потрібен каузативний компонент: зміна, якої зазнає об'єкт як наслідок діяльності суб'єкта; 4) наступним компонентом є елемент 'контроль': суб'єкт та об'єкт у певний момент часу фізично контактують один з одним; 5) необхідним компонентом є намір: суб'єкт діє з власної волі, ставлячи перед собою певну мету; 6) каузативний і контактний компоненти зумовлюють появу такого необхідного компонента, як єдність місця й часу: суб'єкт та об'єкт перебувають у певний момент часу в одному й тому самому місці.

Варто зазначити, що не всім предикатам дії притаманний поданий вище набір елементів значення. До того ж, вони не завжди послідовно проходять усі стадії актогенезу. Тому варто, на нашу думку, акцентувати увагу на видільних типових і маргінальних ознаках вербативів дії.

Динамічність – основна семантична властивість предикатів дії. Видільна ознака в семантичній структурі одиниць такого типу – значення акціональності, оскільки їхній суб'єкт виступає активним виконавцем, пор.: Гайдамаки Стіни розвалили – ... об каміння Ксьондзів розбивали, а школярів у криниці Живих поховали [9, с. 97] // Спочивають добрі люде... [9, с. 25].

Ознака активності є визначальною для семантики предикатів дії. Вона пов'язана з іншими ознаками (суб'єкт-істота, усвідомлення, воля, контроль, що впливає з наміру та цілеспрямованості). Важливо й те, що ця ознака підтримується ще й на функціональному рівні: дія скеровується на об'єкт, викликаючи певні зміни в ньому, що й стає кінцевим результатом. Компоненти доцільності та цілеспрямованості зорієнтовують дію на досягнення певних намірів.

Суб'єкт за таких предикатів виражений здебільшого іменником на позначення істоти. Зауважимо, що групу можливих суб'єктів-істот утворює людина й інші живі об'єкти. Людина, якій притаманна свідомість, здатна до осмислення діяльності, спроможна контролювати свої дії та ситуацію загалом. Саме тому її можна розглядати як типовий агент (агент, агентив, виконавець, діяч) – активний учасник-істота реальної ситуації, у сферу функціонування якого входять дія, психологічний, емоційний чи моральний вплив. Інші об'єкти і суб'єкти дії опиняються у сфері ширшої категорії – категорії творця дії. Їх не можна вважати повноцінними агентами, пор.: Пан, вернувшись, занедужав, Стогне, пропадає [9, с. 270]; Завиває, Реве хазяїн: / – Будем пить... [9, с. 22]; Давид Стенає та ридає, / Багрянну ризу роздирає / І сипле попіл на главу [9, с. 337] // Повалили гайдамаки, / Аж стогне діброва... [9, с. 73]; А Дніпр мов

підслухав: / ... в очеретах / Реве, стогне, завиває, / Лози нагинає; / Грім гогоче, а блискавка / Хмару роздирає [9, с. 79].

Ознака усвідомлення, властива людині, дає право виділяти низку критеріїв, що уможливають трактування суб'єкта дії як агенса. Так, Д. Лайонз зазначає, що агентивному суб'єктові властиві намір і відповідальність [12, с. 460–488]. Інші дослідники вказують на ознаку волі як центральну при ідентифікуванні агенса, він за власною волею виконує ті або ті фізичні дії, спрямовані на певний зовнішній об'єкт, і передає власну енергію цьому об'єктові [11, с. 238]. Отже, із критерієм волі межує критерій передачі енергії, фізичної, духовної чи інтелектуальної, об'єктові, тобто агенс повинен мати власну енергію.

Ознака каузативності, у якій утілена семантична ознака скерованості на об'єкт, також має бути притаманна агенсові, оскільки вона відображає природний взаємозв'язок понять активність – пасивність – статичність. Для неї актуальними є контроль, агенс, предикатна інтенція. Каузативні предикати, які демонструють суб'єктно-об'єктні відношення, становлять ядро предикатів дії. У предикатах, зорієнтованих безпосередньо на виконавця, рівень активності дещо знижений, що спричиняє зміщення таких одиниць від центру до периферії, пор.: Ой із журби та із жалю, / Щоб не бачить, як читають / Листи тії, погуляю, / Погуляю понад морем / Та розважу своє горе [9, с. 404] // Там знову, знать, мої малі читають [9, с. 421].

Отже, предикати дії повинні мати агенса суб'єкта-істоту з притаманними йому ознаками – волею, власною енергією – і бути каузатором зміни об'єкта або чинного стану.

Подані вище ознаки агентивності слід доповнити ще однією істотною ознакою – контрольованістю, яка наочно демонструє зв'язок між свідомістю й волею та здатністю до контролю. Термін "контроль" увів у мовознавство С. Дік [10, с. 211–234] у зв'язку з необхідністю розгляду широкого кола понять у галузі, умовно названій рольовою семантикою. Контроль – один із визначальних критеріїв створення типології предикатів, оскільки дії є контрольованими на відміну від станів та процесів, які лише мають ознаку – "контроль". Розглядуваний термін займає особне місце в ланцюгу таких понять, як "агентивність", "намір", "мета", "каузація" й т. ін.: якщо агентивність, активність і мета – характеристики суб'єкта, а намір – властивість дії, то контрольованість є тим поняттям, яке однаковою мірою стосується і суб'єкта, і дії [5, с. 138]. З одного боку, можемо розглядати ознаку "+ / – контроль" у її відображенні в лексикографічному описі конкретних предикатних одиниць, тобто як семантичну ознаку,

іманентно притаманну планові змісту предиката [6, с. 69], з іншого боку, є всі підстави вважати контрольованість властивістю ситуації загалом [5, с. 138–145].

Невід'ємними складниками контролю є істота та намір. Терміни контроль і намір інколи сплутують, часто взаємозамінюють. Проте існує тенденція до чіткого їхнього розмежування, оскільки намір суб'єкта є його внутрішній стан, що включає в себе об'єкт – образ ситуації, уяву про те, що він може досягти цією ситуацією, і знання засобів досягнення [5, с. 140]. На основі представлення актогенетичного процесу в теорії Г. Г. Сильницького, де перебіг дії описано від формування "замислу" до "результату", можемо стверджувати, що намір, як внутрішній стан суб'єкта, пов'язаний із латентною стадією дії, позаяк контроль органічніше властивий ефекторній стадії, яка матеріалізує самі дії. Ця семантична категорія за своєю природою є латентною, тому не завжди чітко передаються такі фрагменти висловлення, як "контрольована ситуація, неконтрольована ситуація". Для виявлення смислу контрольованості / неконтрольованості потрібен ширший контекст.

Оскільки контроль здійснює істота, то лише суб'єкт-істота може контролювати свою дію. Існують, щоправда, й акціональні предикати, суб'єктами яких є персоніфіковані назви, наприклад, природні явища (вітер, дощ, хуртовина, грім): Реве та стогне Дніпр широкий, Сердитий вітер завива, / Додолю верби гне високі, / Горами хвилю підійма [9, с. 7]. В основі таких метафоричних та метонімічних перенесень лежить наділення неживих предметів ознаками, які іманентно належать істотам. Хоч розглядувані суб'єкти й каузують процес та виступають джерелами енергії, проте динамізм їхньої дії стихійний, невмотивований, а отже, вони позбавлені ознаки "контроль". З огляду на це предикати дії з такими суб'єктами займають периферійну зону. Подібні перенесення не віддзеркалені на семантичній структурі самої дії, проте відображені в аналізі її характеру. Описувані ситуації зазнають значеннєвих видозмін, набувають категорійних ознак процесу.

Отже, контроль опосередкований волею та свідомістю, причому зміна одного з цих компонентів спричиняє зміну інших. Висловлені вище міркування дають підстави зробити висновок про те, що поняття "контроль" інтегрує в собі всі згадувані ознаки: намір, цілеспрямованість, істота, усвідомлення, воля. "Людина контролює ситуацію, якщо вона є в цій ситуації суб'єктом умисної дії, результат якої збігається з об'єктом наміру" [5, с. 141], тобто дії трактують передусім як "умисні" [13, с. 7]. Предикати дії, що реалізують у

семантичній структурі ознаку '+ контроль', представляють ядерну частину.

Різні ситуації можна контролювати різною мірою. Типово контрольовані дії (як ось ці: Праведнії зорі! / Сховайтесь за хмару: я вас не займав, / Я дітей зарізав!.. [9, с. 98]; Гонта мов не чує, / Синам хату серед степу / Глибоку будує [9, с. 99]) реалізують у своєму значеннєвому обсязі всі ознаки дії. Контроль, як частина значення предиката, передбачає, що процес перебігу стадій актогенезу контролює суб'єкт. Зважаючи на модель актогенезу, контроль над дією починається на латентній стадії дії, коли формується задум дії та план її реалізації. Існують, проте, ситуації з порушеним процесом актогенезу, породженим порушенням контролю за механізмом реалізації дії, що може спричинити зрив, невиконання тієї чи тієї фази актогенезу, що, зі свого боку, стає причиною нереалізації наступних стадій.

З-поміж чинних ситуацій машинальні дії вирізняються тим, що їхнє здійснення свідомо не сплановане суб'єктом, їх кваліфікують як неконтрольовані дії. Неконтрольованість притаманна предикатам зі значенням випадкової чи мимовільної дії, яку реалізують дієслова спотикатися 1, розливати 1, здригатися 1, чхати 1, моргати 1, гикати, хропіти 1, напр.: Приходжу: Старшина пузата / Стоїть рядом, сопе, хропе, / Та понадувалось / Як індики... [9, с. 178]. Г. І. Володіна називає ці вербативи "невласне активними" [3, с. 53] й цим самим акцентує увагу на нецілеспрямованості дії. Відсутність контролю в аналізованих дериватах експліцитно представлена в їхніх значеннях: здригатися 1 "роблячи мимовільні судорожні рухи, тремтіти, трястися (від холоду, жаху)", позіхати 1 "мимовільно глибоко вдихати повітря широко відкритим ротом і зразу ж видихати його", спотикатися 1 "невдало, незручно ступаючи або раптово зачіплюючись за щось ногою, втрачати рівновагу", розливати 1 "проливати, лити яку-небудь рідину (перев. мимоволі, ненароком, через неухважність)".

Можна стверджувати, що контрольованість передбачає появу ознак цілеспрямованості, агентивності, істоти, наміру й т. ін. Одиниці, які належать до предикатів дії, виявляють різний ступінь ознаки 'контроль' (контрольованість → часткова контрольованість → неконтрольованість) у семантичній структурі лексем. Одиниці, що фокусують у своїй значеннєвій структурі семи "істота", "усвідомлення", "воля", "зусилля", "цілеспрямованість", "намір", реалізують вищий ступінь контрольованості, а отже, представляють ядерну частину дії. Зміщення до периферійної зони відбувається за умови

послаблення семи контролю у вербативах. Якщо ж предикат експлікує ознаку '– контроль', він опиняється на периферії, оскільки номінована дія набуває категорійних ознак процесу.

Розглянувши процес здійснення дії з акцентом на диференційних ознаках предикатів дії, констатуємо, що типові вербативи мають усі компоненти значення, які реалізує актогенетична модель. Проте зрив виконання однієї зі стадій актогенезу, який заважає реалізації дії, що замислювалася спочатку, може відбутися на різних етапах здійснення дії. Це накладає свій відбиток на семний склад та функціонування предикатів: аналізовані одиниці переходять до розряду маргінальних. Видільна семантична ознака активності не є стабільною, семи об'єктності, контрольованості та істоти можуть утрачатися, унаслідок чого предикати опиняються в периферійній зоні.

Література

1. Алисова Т. Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка: семантическая и грамматическая структура простого предложения / Т. Б. Алисова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1971. – 293 с.
2. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983. – 220 с.
3. Володина Г. И. Описание семантических классов предикатов в целях преподавания русского языка как неродного / Г. И. Володина. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 127 с.
4. Гак В. Г. Номинация действия / В. Г. Гак // Логический анализ языка: модели действия. – М. : Наука, 1992. – С. 77–84.
5. Зализняк А. А. Контролируемость ситуации в языке и жизни / А. А. Зализняк // Логический анализ языка: модели действия. – М. : Наука, 1992. – С. 138–145.
6. Падучева Е. В. Глаголы действия: толкование и сочетаемость / Е. В. Падучева, Н. Д. Арутюнова, Н. К. Рябцева и др. // Логический анализ языка: модели действия. – М. : Наука, 1992. – С. 69–77.
7. Падучева Е. В. Семантические исследования: семантика времени и вида в русском языке; семантика нарратива / Е. В. Падучева. – М. : Школа "Языки русской культуры", 1996. – 464 с.
8. Сильницкая Г. В. Модель глагольного действия и семантическая классификация глаголов с предикатными актантами / Г. В. Сильницкая, Г. Г. Сильницкий // Категория глагола и структура предложения: конструкции с предикатными актантами / отв. ред. В. С. Храковский. – Л. : Наука, 1983. – С. 28–41.

9. Шевченко Т. Кобзар / Т. Шевченко. – К. : Добр. тов. любителів книги, 1991. – 568 с.

10. Dik S. C. The Semantic Representation of Manner Adverbials / S. C. Dik // *Linguistics in the Netherlands*. – Amsterdam, 1979. – P. 211–234.

11. Langacker R. W. Concept, Image, and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar / R. W. Langacker. – Berlin : Mouton de Gruyter, 1990. – 395 p.

12. Lyons J. Semantics / J. Lyons. – Cambridge : University Press, 1976. / Vol. 2. – 1976. – P. 373–897.

13. Wierzbicka A. *Lingua Mentalis: The Semantics of Natural Language* / A. Wierzbicka. – Sydney : Acad. Press, 1980. – 367 p.

14. Petryk O. M. Excretory factors of action's predicates in Ukrainian language (by material of Taras Shevchenko's poetry).